

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ЛЕНІНГРАДІ В РОКИ НЕПУ В ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-х рр.

У статті досліджується висвітлення в історіографії 1920-х рр. питання радянської податкової політики та її реалізації в Ленінграді в 20-х рр. ХХ ст. Зроблено висновок, що в 1920-х рр. так і не з'явилося ґрунтовних узагальнюючих праць, які б розкривали особливості податкової політики на місцях, зокрема й у Ленінграді. Більшість робіт була присвячена аналізу розбудови податкової політики в масштабах СРСР із наведенням для ілюстрації фактів по Москві.

Ключові слова: нова економічна політика, податкова політика, Ленінград, ідеологічний вплив, лібералізація.

В статье исследуется освещение в историографии 1920-х гг. вопроса советской налоговой политики и ее реализации в Ленинграде в 20-х гг. ХХ ст. Сделан вывод, что в 1920-х гг. так и не появилось фундаментальных обобщающих трудов, которые бы раскрывали особенности налоговой политики на местах, в том числе и в Ленинграде. Большинство работ была посвящена анализу развития налоговой политики в масштабах СССР с указанием для иллюстрации фактов по Москве.

Ключевые слова: новая экономическая политика, налоговая политика, Ленинград, идеологическое влияние, либерализация.

In the article the coverage in the historiography of the 1920s of the soviet tax policy question of and its implementation in Leningrad in the 20's of XX century is investigated. It is pointed out, that authors of the 1920s, mainly economists and employees of economic institutions, party and soviet leaders, covering major trend reversal of the tax system, tried to define the basic principles of taxation, attempted to isolate the major periods in the history of the NEP. However, the research works of this period were exposed to a number of factors, first of all - political and ideological. In addition, the research process was complicated by constant changes in political and economic conditions, especially in the second half of the 1920s. Despite these shortcomings, the works contained significant factual material that was invaluable for learning the basic details of the tax policy. It is concluded that in the 1920s none of generalizing works that would disclose the specifics of tax policy at the local level, particularly in Leningrad. Most investigations were devoted to the analysis of tax policy development across the USSR, using for illustration the example of Moscow.

Key words: new economic policy, tax policy, Leningrad, ideological influence, liberalization.

Постановка проблеми. Дослідження наукової теми, незалежно від рамок, починається з опрацювання уже наявної літератури, іншими словами – історіографії. Дана стаття – це результат опрацювання історіографічного матеріалу в рамках роботи над дослідженням питання реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. у Ленінграді. Звичайно, обсяг запропонованої публікації не дозволяє повною мірою висвітлити весь історіографічний аспект вказаної теми. Саме тому ми вирішили визначити основні концептуальні моменти й охарактеризувати найважливіші праці авторів 1920-х рр., оскільки саме в цей час відбувалося нагромадження значного фактичного матеріалу та поява перших аналітичних праць.

Аналіз актуальних досліджень. Слід зазначити, що окремих робіт, присвячених історіографії питання реалізації радянської податкової політики в 1920-х рр. в Ленінграді, в українській історіографічній науці немає. Так, дана проблема частково висвітлюється в контексті дисертаційних досліджень, що були захищені на початку ХХІ ст. Зокрема, це роботи російських дослідників І. Комісарової, І. Сіботіної [12; 27]. Питання особливостей податкової практики в Ленінграді авторами не висвітлювалися, оскільки вони не входили до завдань досліджень, однак подані в них матеріали дали змогу визначити місце проблем оподаткування в історіографії 1920-х рр. Інші російські дослідники – Є. М. Старовойтова, М. А. Розова [30; 26] – у своїх роботах розглядали окремі аспекти реалізації податкової політики в Петрограді-Ленінграді, однак історіографія досліджуваної нами проблеми була або обмежена іншими хронологічними межами (1921–1923 рр.), або зосереджувалася на розкритті цінності досліджень вузких питань (наприклад, кадрового забезпечення податкового апарату Ленінграда). Таким чином, відсутність праць з історіографічного аналізу досліджуваної нами проблеми визначає актуальність даної статті.

Мета статті полягає в аналізі висвітлення питання реалізації радянської податкової політики в Ленінграді в 1920-х рр. у працях авторів 20-х рр. ХХ ст., визначенні кола питань, які були в центрі їхньої уваги.

Виклад основного матеріалу. Автори 1920-х рр., в основному економісти та працівники народногосподарських установ, партійно-радянські діячі, висвітлювали провідні тенденції відновлення податкової системи країни, намагалися визначити основні принципи оподаткування, робили спробу виокремити основні періоди історії непу. Однак праці даного періоду зазнали впливу низки чинників, у першу чергу – політичних та ідеологічних. Так, конкретні факти розбудови податкової системи та формування податкової політики наводилися лише для ілюстрації загальних тенденцій. Офіційна більшовицька ідеологія впливала на суспільство й істориків, і це виявлялося у висвітленні одних сторін у реалізації непу та замовчуванні інших. Крім того, робота «по гарячих слідах», не розроблена джерельна база ускладнювали процес дослідження в умовах постійної зміни політичних і економічних умов, особливо в другій половині 1920-х рр. Незважаючи на зазначені недоліки, роботи містили значний фактичний матеріал, який був неоціненним для вивчення основних особливостей реалізації податкової політики.

Концепцію «ринкового соціалізму», змішаної економіки і товарно-грошових відносин у 1920-х рр. відстоювали економісти Л. Н. Юровський [35], Г. Я. Сокольников [28; 29]. У працях Г. Я. Сокольникова зроблено висновок про конфіскаційний характер податкової політики більшовиків. Важливими є висновки автора про особливості податкової політики в перші роки непу. Так, Г. Я. Сокольников обґрунтував поширення прибутково-майнового податку на робітників і службовців тією обставиною, що якби влада хотіла «основний податковий тягар покласти на буржуазію», то вона мала б «тримати курс на збільшення економічної ролі буржуазії та на зростання її капіталів» [28, с. 142]. Останнє йшло врозріз із політикою більшовиків. Але погляди Г. Я. Сокольникова на процес розбудови ринкової економіки в 1920-ті рр., а особливо його досвід у стабілізації грошової системи, є актуальними і сьогодні. Підтвердженням даного факту є перевидання робіт автора в Росії на початку 1990-х рр.

Початок 20-х рр. ХХ ст. характеризувався появою статей у періодичних виданнях, у яких поряд із вивченням перших успіхів і невдач нової економічної політики висвітлювалися окремі аспекти реформування податкової сфери, зокрема вдосконалення методики непрямого оподаткування, реформування прибутково-майнового податку. Значна частина робіт ґрунтувалася на статистичних даних результатів прямого, непрямого оподаткування, містила статистичні дані торговельних підприємств у місті в досліджуваній період. Але роботи, однак, мали оглядовий характер, без належного аналізу особливостей реформування системи оподаткування в Ленінграді [9; 11; 23; 24; 22].

У 1923 р. вийшов друком збірник статей комісії при РПО «На новых путях. Итоги новой экономической политики. 1921–1922 годы», другий випуск якого був присвячений фінансовим проблемам, у тому числі й питанням оподаткування [22]. Дане наукове дослідження може бути джерелом вивчення питання розробки та реалізації податкової політики для сучасних істориків та економістів. У ньому вміщені статті С. Голованова [7], К. Шмельова [34], В. Строгія [31], Ф. Менькова [18], у яких аналізувалася проблема дефіциту державного і місцевих бюджетів, необхідності зменшення статей видатків у бюджетах всіх рівнів, а також питання реалізації податкової політики в умовах непу. Цінним для дослідників є статистичний матеріал збірника, який демонстрував основні тенденції у податковій сфері держави в перші роки нової економічної політики. К. Шмельов у своїй статті дійшов висновку, що на кінець 1921 р. місцева влада в умовах «грошового голоду» була схильна до недоцільного й економічно не обґрунтованого податкового тиску в сфері місцевого оподаткування. Така політика на місцях, на думку автора, викликала не лише невдоволення населення, а й невиконання запланованих фінансових показників у повному обсязі. Дані висновки є важливими для розуміння проблем оподаткування в різних регіонах країни, адже такі процеси відбувалися і в Ленінграді.

Питання розвитку радянської податкової політики розглядалися в статті Ф. Менькова [18], де висловлювалася думка, що тяжкі наслідки громадянської війни, політика «воєнного

комунізму», зростання випуску паперових грошей – викликали розлад економіки країни в цілому та фінансової системи зокрема [18, с. 129]. Крім того, автор статті підтримував доцільність значної кількості податкових платежів у перші роки нової економічної політики, вказуючи на кризовий стан народного господарства країни. Отже, акцентування уваги автора на проблемах відновлення системи оподаткування дало змогу проаналізувати аналогічні проблеми в Ленінграді. На жаль, усі статті даного збірника не висвітлювали регіональних особливостей реалізації податкової політики.

Заслужовує на увагу робота П. П. Гензеля «К вопросу о налоговой реформе», що вийшла друком у 1925 р. [5]. П. П. Гензель зробив спробу проаналізувати реалізацію податкової політики досліджуваного періоду. Важливим був висновок автора, що основною проблемою на початку 1920-х рр. був прискорений темп створення податкової системи, який ускладнював процес пристосування суб'єктів оподаткування до нових економічних умов, що спостерігалось і в Ленінграді. П. П. Гензель наголошував на необхідності ліквідації податкової «творчості» на місцях шляхом уніфікації системи місцевих податків і зборів. Дане питання було актуальним і для Ленінграда, оскільки місцева влада вдавалася до власних «ініціатив» у податковій практиці перших років реалізації нової економічної політики, які, однак, у другій половині 1920-х рр. все ж таки стали узгоджуватися на державному рівні.

У середині 1920-х рр. у центрі уваги дослідників стояли такі питання, як розмір податку, його вплив на процеси накопичення приватного капіталу, особливості проведення фіскальної політики щодо приватника та її вплив на розвиток підприємництва в державі [2; 4–6; 10; 16]. Перехід до індустріалізації країни в 1926 р. суттєво вплинув на розбудову основних принципів оподаткування. XIV з'їзд ВКП(б) оголосив, що розвиток індустріалізації країни є вирішальним завданням [1]. В економічній сфері даний курс супроводжувався зростанням податкового тиску на приватний капітал, хоча економісти наголошували на необхідності зменшення тиску на приватника і розширення його економічної активності. Однак останній розглядався як основне джерело надходження коштів до державного бюджету. Саме тому основна увага дослідників була зосереджена на висвітленні негативних аспектів діяльності непманів з метою обґрунтування зростання податкового тиску на приватника.

Почала домінувати думка, що накопичення коштів приватним капіталом відбувалося здебільшого кримінальним шляхом. Яскравим прикладом цього було дослідження І. Мінгуліна «Пути развития частного капитала» (1927) [21]. І. Мінгулін вказав на недоліки у справі оподаткування, зокрема на корупційні зв'язки податкового апарату з приватником на користь останнього [21, с. 127]. Подібні явища спостерігались і в Ленінграді.

Грунтовний аналіз податків і зборів, введених у перші роки непу, зроблено в монографії співробітника фінансово-економічного бюро Наркомфіну П. П. Гензеля «Налоги Союза ССР» [6]. Він охарактеризував прямі, непрямі податки, механізми їх стягнення, порівнявши їх із системою оподаткування інших держав. Автор використав значну кількість джерел, що підвищує наукову вартість даного дослідження. Особливу увагу П. П. Гензель приділив специфічним заходам радянської влади в сфері податків у роки «воєнного комунізму», характеризуючи їх як негативні і такі, що стали причиною скасування системи грошового оподаткування напередодні непу. Автор проаналізував загальний стан функціонування податкової політики із наведенням даних по Москві. Даних по Ленінграда він не наводив.

Інформативною є робота В. А. Альтшулера, яка вийшла друком у 1926 р. [3]. Автор зробив детальний аналіз промислового, прибуткового податків, гербового збору й акцизів, а також визначив основні принципи їх стягнення. Робота дала можливість ознайомитися із загальними тенденціями формування практики оподаткування в країні, але питання особливостей реалізації податкової політики на місцях автор не торкався.

Непримиреним противником непу був С. Г. Струмлілін. Він вважав, що товарно-грошові відносини, як спадщина минулого, мали бути ліквідовані. Найважливішим інструментом у цій справі він вважав директивний план. С. Г. Струмлілін не допускав можливості поєднання плану і ринку, натомість вважав, що в радянському господарстві адміністративні методи регулювання економіки мали використати всі ринкові елементи [32]. Ця робота ілюструє шляхи формування

теоретичної бази реформування податкової системи в умовах становлення командно-адміністративної системи в народному господарстві країни.

У другій половині 1927 р. була опублікована книга економіста Ю. Ларіна «Частный капитал в СССР» [17]. Вона містила значний статистичний матеріал, у першу чергу стосовно діяльності приватних підприємств Москви. Праця була яскравим прикладом недобррозичливого ставлення правлячої верхівки до приватного капіталу. У ній висловлена чітка думка про необхідність згортання приватного сектору економіки країни в майбутньому. Сьомий розділ роботи присвячений оподаткуванню, яке Ю. Ларін визначив як головний і основний спосіб регулювання накопичення та діяльності приватного капіталу [17, с. 250]. Посилення ж податкового тиску в 1926/1927 р. вважалось Ю. Ларіним позитивним явищем, яке викликане намаганням «виправити помилки» [17, с. 273–274]. Ю. Ларін відобразив думку тієї частини керівництва, яка наполягала на згортанні приватного сектору економіки. Перемога такої точки зору позначилася і на процесах у Ленінграді, зокрема виявилася у втраті економічних позицій приватнокапіталістичними елементами міста. У цілому, дана робота була яскравим прикладом впливу більшовицької ідеології на економічні дослідження.

Глибше проаналізувати практику непрямого оподаткування в Ленінграді дала змогу опублікована цього ж року праця П. В. Мікеладзе «Косвенные налоги», де основна увага була приділена теорії та практиці непрямого оподаткування в країні [19]. Окремий параграф роботи присвячений проблемам нової економічної політики. Слід погодитися з автором, що в перші роки непу розвиток акцизного оподаткування був неминучим з огляду на обмежені можливості прямого оподаткування через нівелювання доходів і майнового становища населення СРСР, а також відсутності сформованого податкового апарату.

Відстоював ідею класового характеру системи податків у радянській державі М. Ржевуський [25]. Він висунув нові на той час підходи до питання способів класифікації податків. Так, автор поділяв податки на перекладні та неперекладні. До перших він зараховував промисловий податок, гербовий збір, нотаріальні, митні збори, акцизи, ренту, податок зі споруд, вантажів та низку інших дрібних місцевих податків. М. Ржевуський зазначав, що дані податки і збори сплачувалися споживачами товарів і послуг, а не виробниками, тому і були перекладними. Неперекладними податками автор статті називав ті, які стягувалися безпосередньо з прибутку суб'єктів оподаткування. До таких податків дослідник зараховував єдиний сільськогосподарський податок, прибутковий, одноразовий податки, податок на надприбуток, зі спадщини, цільовий квартирний податок і деякі місцеві податки. Крім того, М. Ржевуський зробив висновок, що додатковим засобом тиску на приватника стало введення податку на надприбуток в 1926 р. Останнє твердження автора може бути застосоване і для Ленінграда, оскільки введення податку на надприбуток у місті призвело до зникнення суб'єктів приватного підприємництва з економічного життя міста.

У 1927 р. в результаті обстеження приватного сектору економіки країни комісією ВРНГ вийшов друком збірник статей за редакцією А. М. Гінзбурга [33]. У збірнику наведені дані про роль приватного капіталу в ценовій, дрібній та кустарній промисловості, висвітлена система оподаткування та кредитування приватного сектору промисловості. Слід зазначити, що в більшості статей збірника простежувалася певна толерантність у ставленні до приватного капіталу. У статтях збірника подані дані про оподаткування, суб'єкти приватного підприємництва, але даних по Ленінграда обмаль, фактичний матеріал наведений по Москві та по країні в цілому.

Досліджував радянську податкову політику в 20-х рр. ХХ ст. В. Я. Гроссман. У своїй роботі «Налоги и сборы в СССР» (1929) він виокремив дві ролі податків у господарському житті СРСР – джерело бюджетних надходжень і регулятор накопичення [8]. Необхідність швидкого відновлення податкової системи спонукало владу, на думку автора, розробляти перші радянські закони на основі дореволюційного законодавства. З цим не можна повністю погодитися, адже дореволюційна податкова система була повністю знищена в роки «воєнного комунізму», а тому не могла слугувати базою для нових перетворень у податковій сфері із введенням непу. Однак В. Я. Гроссман проаналізував структуру системи оподаткування в цілому та кожного із податків

зокрема, що дало нам можливість побачити загальну картину функціонування системи податків і зборів у країні.

В умовах погіршення суспільно-політичної та економічної ситуації в країні наприкінці 1927 р. – на початку 1928 р. з'явилися роботи, які мали на меті показати буцімто руйнівну роль приватнопідприємницької діяльності в народному господарстві СРСР. Широкого розповсюдження набули публікації, в яких обґрунтовувалася боротьба з приватним капіталом і діяльність податкових органів у справі боротьби з неплатниками податків. Однак автори даних робіт уникали висновків про відверто конфіскаційне спрямування системи оподаткування кінця 1920-х рр., що було зрозуміло, зважаючи на політичну ситуацію в країні [13; 20].

Сутнісні зміни податку в умовах наростання командно-адміністративних методів у радянській економіці проаналізував у своїй статті Д. В. Кузовков [14]. Так, процес відносного зростання непрямих податків і скорочення прямих, на думку Д. Кузовкова, був свідченням успіхів класової політики. Він зауважував, що в умовах перехідного періоду немає жодних підстав розглядати податки на споживання негативно та вимагати їх заміни податками на прибуток [14, с. 81]. Д. Кузовков висунув тезу про послаблення класового характеру податкової політики радянської держави в зазначений період, розуміючи під «класовими податками» лише ті, що були спрямовані проти неплатників [15]. До цих податків ним були зараховані прямі – прибутковий і сільськогосподарський [15, с. 30]. Дане твердження не може бути повною мірою застосоване стосовно Ленінграда, оскільки значну частину платників прибуткового податку в місті становила категорія робітників та службовців, тобто «дружніх» радянській владі соціальних верств. Непрямі ж податки, на думку Д. Кузовкова, слугували лише для фіскального наповнення державного бюджету. З останнім твердженням автора дійсно можна погодитися. Досвід Ленінграда показав, що саме непрямі податки становили завжди прогнозовану статтю доходів бюджету. У зв'язку з ліквідацією буржуазних класів, на думку дослідника, класові податки відходили на другий план [15, с. 31]. Саме в цьому він вбачав послаблення класовості радянської системи оподаткування. Натомість дана позиція Д. Кузовкова не відповідала соціальним і політичним установкам радянської влади, а отже, подальшого розвитку не набула.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, аналіз літератури, присвяченої проблемам податкової політики, що вийшла друком у 1920-х рр., свідчить про існування значної кількості робіт, найбільша цінність яких полягала в наявності в них значного фактичного матеріалу. Проте висвітлення різних аспектів проблеми було нерівномірним. Дослідників цікавили передусім питання прямого оподаткування та акцизів. Дана обставина була зумовлена не лише складнощами аналізу інших податків і зборів, а й впливом політичної кон'юнктури. Варто зазначити, що в 1920-х рр. так і не з'явилось ґрунтовних узагальнюючих досліджень, які б висвітлювали особливості податкової політики на місцях, зокрема і в Ленінграді. Більшість робіт була присвячена аналізу розбудови податкової політики в масштабах СРСР із наведенням, для ілюстрації, фактів по Москві. Характеризуючи історіографію з проблеми реалізації радянської податкової політики в Ленінграді в 1920-х рр., доцільно дотримуватися такої хронології: радянський період (із його періодизацією: 1920-ті рр.; 1930 – середина 1950-х рр.; друга половина 1950-х – 1980-ті рр.) та сучасний пострадянський період (1990-ті рр. – початок 2000-х рр.). У статті розкрито лише висвітлення питання в 1920-ті роки, а отже, перспективи подальших досліджень полягають у вивченні наступних хронологічних періодів, оскільки кожний із них характеризувався якісними змінами в історіографії проблем нової економічної політики: розширювалося або звужувалося коло досліджуваних проблем, використовувалися нові підходи в їх трактуванні, залучалися нові джерела.

ЛІТЕРАТУРА

1. XIV съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925: [стеногр. отчет]. – М.-Л.: Гос. издат-во, 1926. – 1029 с.
2. А. С. Подходный налог и домоуправления / А. С. // Финансовый бюллетень. Орган Управления Уполнаркомфина Северо-западной области и Ленинградского Губфинотдела. – 1925. – № 20. – С. 6–7.
3. Альтшулер В. А. Налоги / В. А. Альтшулер. – М.: Экон. жизнь, 1926. – 314 с.
4. Брейтерман А. Д. О тяжести прямого обложения в городах / А. Д. Брейтерман // Вестник финансов. – 1925. – № 1. – С. 100–115.

5. Гензель П. П. К вопросу о налоговой реформе / П. П. Гензель. – М.: Пролетарское слово, 1925. – 22 с.
6. Гензель П. П. Налоги Союза ССР / П. П. Гензель. – М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1926. – 141 с.
7. Голованов С. Государственные бюджеты РСФСР / С. Голованов // На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 гг. Вып. II: Финансовый. – М.: Изд. Совета труда и обороны, 1923. – С. 1–99.
8. Гроссман В. Я. Налоги и сборы в СССР / В. Я. Гроссман. – М.: Техника управления, 1929. – 171 с.
9. Евдокимов Г. Работа Ленинградского Совета / Г. Евдокимов // Хозяйство Северо-Западного края. – 1924. – № 9. – С. 3–17.
10. Жирмунский М. Социальный характер законодательства по обложению торговли / М. Жирмунский // Вестник финансов. – 1925. – № 3. – С. 81–87.
11. Ильин Л. Новое в технике косвенного обложения / Л. Ильин // Финансовый бюллетень Ленинградского областного финансового отдела. – 1923. – № 5. – С. 2–3.
12. Комиссарова И. А. Система прямого налогообложения в 1920-е годы: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. А. Комиссарова. – Иваново, 2000. – 234 с.: ил.
13. Кондурушкин И. С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг. / И. С. Кондурушкин; предисл. Д. И. Курского. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 240 с.
14. Кузовков Д. Перерождение косвенных налогов в переходной период / Д. Кузовков // Проблемы экономики. – 1929. – № 7-8. – С. 49–81.
15. Кузовков Д. Перерождение налога в условиях переходного периода / Д. Кузовков // Проблемы экономики. – 1929. – № 4-5. – С. 25–59.
16. Кутлер П. Н. О налоговых реформах / П. Кутлер // Вестник финансов. Вестник финансов. – 1926. – № 1. – С. 68–80.
17. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М.: Госиздат, 1927. – 312 с.
18. Меньков Ф. Этапы социальной революции и налоговая политика Советской власти / Ф. Меньков // На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 гг. Вып. II: Финансовый. – М.: Изд. Совета труда и обороны, 1923. – С. 125–147.
19. Микеладзе П. В. Косвенные налоги / П. В. Микеладзе. – Л.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1927. – 124 с.
20. Милов Е. Свертывание частного и наши задачи / Е. Милов // Финансы и народное хозяйство. – 1928. – № 39. – С. 17–18.
21. Мингулин И. Пути развития частного капитала / И. Мингулин. – М.: Моск. рабочий, 1927. – 164 с.
22. На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 г. Вып. II: Финансовый. / Коллект. автор. – М.: Изд. Совета труда и обороны, 1923. – 225 с.
23. Нелидов И. Состояние торговли в 1923/24 г. и начале 1924/25 б.г. / И. Нелидов // Вестник финансов. – 1924. – № 12. – С. 84–95.
24. Озеров И. Х. Действующее законодательство о подоходно-поимущественном налоге и проект его реформы / И. Х. Озеров // Вестник финансов. – 1923. – № 33 (78). – С. 2–6.
25. Ржевусский М. Налоговое бремя в СССР / М. Ржевусский // Экономическое обозрение. – 1927. – № 5. – С. 156–186.
26. Розова М. А. Финансовая инспекция Петрограда-Ленинграда в 1921–1929 годах: Структура, кадры, основные направления деятельности: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. / М. А. Розова. – СПб., 2005. – 247 с.
27. Сиботина И. В. Налоговое законодательство и налоговая политика в годы НЭПа (1921–1930 гг.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / И. В. Сиботина. – М., 2008. – 169 с.
28. Сокольников Г. Я. Новая финансовая политика. На пути к твердой валюте / Г. Я. Сокольников. – М.: Наука, 1991. – 336 с.
29. Сокольников Г. Я. Основные черты денежной реформы / Г. Я. Сокольников // Финансовое оздоровление экономики: опыт НЭПа. – М., 1989 – С. 154–215.
30. Старовойтова Е. Н. Формирование и деятельность налоговых органов в Петрограде в первые годы НЭП (1921–1923 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е. Н. Старовойтова. – СПб., 2004 – 260 с.
31. Строгий В. Местные финансы РСФСР в 1922 г. / В. Строгий // На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 гг. Вып. II: Финансовый. – М.: Изд. Совета труда и обороны, 1923. – С. 115–124.
32. Струмилин С. Г. О судьбах частного капитала в СССР / С. Г. Струмилин // Плановое хозяйство. – 1926. – № 9. – С. 7–32.
33. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / под общ. ред. А. М. Гинзбурга. – М.; Л.: Промиздат, 1927. – 566 с.
34. Шмелев К. Система местных бюджетов как метод государственного хозяйства РСФСР / К. Шмелев // На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 гг. Вып. II: Финансовый. – М.: Изд. Совета труда и обороны, 1923. – С. 99–114.
35. Юровский Л. Н. Денежная политика советской власти (1917–1927) / Л. Н. Юровский. – М.: Фин. изд-во, 1928. – 401 с.